

הסתכנות בשביל פרנסה*

1. בפרשת "ויחי" יעקב מברך את בניו ומגדיר את מהותם. דוגמא ואות לכך הוא מה שנאמר על שבט זבולון, (מט י"ג) "זְבוּלֹן לְחוּף יַמִּים יִשְׁכֵן וְהוּא לְחוּף אַנְיֹת". מבאר רש"י כי "לחוף ימים - על חוף ימים תהיה ארצו... והוא יהיה מצוי תדיר על חוף אניות, במקום הנמל, שאניות מביאות שם פרקמטיא, שהיה זבולון עוסק בפרקמטיא, וממציא מזון לשבט יששכר והם עוסקים בתורה, הוא שאמר משה (דברים ל"ג י"ח) 'שמח זבולון בצאתך ויששכר באהליך', זבולון יוצא בפרקמטיא ויששכר עוסק בתורה באהלים". שותפות זו בין רוח לגשם, היא אות ומופת לדורות, כאשר זבולון היה מפליג ללב ים לצרכי מסחר ומקיים מרווחיו את יששכר. ברם, שפרשה זו מעוררת קושי. הכיצד משבחים חז"ל את יציאתו של זבולון לעשות סחורה מעבר לים, הן הדבר כרוך בסכנת חיים? לגבי ברכת הגומל הלכה פסוקה היא בשולחן ערוך (אורח חיים סימן רי"ט סעיף א): "ארבעה צריכים להודות. יורדי הים כשעלו ממנה, והולכי מדברות כשיגיעו לישוב, ומי שהיה חולה ונתרפא, ומי שהיה חבוש בבית האסורים ויצא, וסימנך: "וכל החיים יודוך סלה" "חולה" "יסורים" "ים" "מדבר"¹. נמצא אפוא כי ההפלגה בלב ים היא מעשה סכנה מובהק, אשר מברכים עליו ברכת הגומל. ועם זאת, מותר לזבולון להפליג בים ולסכן את חייו לצרכי פרנסה, וזאת בפשטות אף כאשר לא מדובר במי שהינו עני ובמצב של מצוקה וחוסר ברירה². הכיצד?

2. ואכן, על אף שערך החיים ניצב גבוה מעל גבוה ומן הציווי של "וחי בהם" (ויקרא י"ה) למדנו במסכת יומא (דף פ"ה עמ' ב') כי שבת נדחית מפני פיקוח נפש, הרי שמעשים בכל יום הם שאדם מסכן את החיים היקרים

* פורסם ב"סיני" כרך קמ"ד, (תשע"ב) עמ' כ"ו.

1 מקור הדברים במסכת ברכות (דף נ"ד, עמוד ב): "אמר רב יהודה אמר רב: ארבעה צריכין להודות: יורדי הים, הולכי מדברות, ומי שהיה חולה ונתרפא, ומי שהיה חבוש בבית האסורים, ויצא. יורדי הים מגלן - דכתיב: (תהלים ק"ז) "יורדי הים באניות וגו' המה ראו מעשי ה'", ואומר: "ויעמד רוח סערה יעלו שמים ירדו תהומות", ואומר: "יחוגו ויגעו כשכור", ואומר: "ויעצקו אל ה' בצר להם ומצוקותיהם יוציאם", ואומר: "יקם סערה לדממה", ואומר: "וישמחו כי ישתקו", ואומר: "יודו לה' חסדו ונפלאותיו לבני אדם".
2 וראה דברי הגר"א (אורח חיים סימן תקל"א) המביא את דברי הירושלמי כי היוצא לשוט מוגדר כמי ש"יצא שלא ברשות", שכן אסור להפליג לים הגדול על שום הסכנה הטמונה בדבר ועם זאת, רואים אנו כי לצורך פרנסה מותר הדבר.

מכל - לצורך פרנסתו, ודבר זה מותר הוא. מקור הדברים בפסוק (דברים כד, יד-טו): "ביומו תתן שכרו ולא תבוא עליו השמש כי עני הוא ואליו הוא נשא את נפשו". מפרש רש"י שם: "ואליו הוא נושא את נפשו - אל השכר הזה הוא נושא את נפשו למות, עלה בכבש ונתלה באילן"³.

3. בהקשר זה נשאלות שתי שאלות, האחת עיונית והשנייה מעשית:

4. **במישור העיוני** יש להבין הכיצד זה מותר לאדם להסתכן לשם פרנסה? וכי ניתן לוותר על חיי אדם בשביל כסף? אכן, פרנסתו של אדם עלולה בנסיבות קיצוניות לעלות כדי דיני נפשות והיא מקיפה את תחומי ההווה הקיומיים של המשפחה. ברם, שבהתאם לעקרון זה היה אמור להיות הדין כי מותר להסתכן בשביל פרנסה רק כאשר המצוקה הכלכלית עולה כדי פיקוח נפש. ולא היא. אצל זבולון מצינו כי הוא הפליג לחוף ימים בלא שהדבר סויג למצבים שבהם הישארותו ביבשה כרוכה בעוני עד כדי פיקוח נפש. דברים מפורשים מצינו במסכת מועד קטן (דף י"ד עמ' א') כי מי שאין לו מזונות - מותר לו לצאת להביא ממרחק לחמו ולשוט בלב ים לשם כך ובעשותו כן הוא נחשב כאנוס. לעומת זאת, אסור לאדם להסתכן ולהפליג ללב ים "כדי לשוט בעולם ולראותו", ויש מחלוקת בגמרא ביחס לאדם "שיש לו נכסים הרבה, ויוצא כדי להרוויח יותר"⁴. כלומר, יש דעה בגמרא לפיה היתר ההסתכנות אינו רק ביחס למי שהוא עני ועוסק במלאכה זו למחייתו, אלא מותרת היא ההסתכנות אף לאדם עשיר שרק רוצה להרוויח עוד. ולכאורה, מה ההצדקה להתיר לסכן חיים אצל אדם שיש לו נכסים הרבה ורחוק מפיקוח נפש?

3 מקור הדברים במסכת בבא מציעא (דף קי"ב עמ' א) "מפני מה עלה זה בכבש ונתלה באילן ומסר את עצמו למיתה - לא על שכרו? ומבאר רש"י שם: "כל עצמו הוא מוסר נפשו עליו, לעלות בכבש גבוה וסיכן בעצמו ליפול, ולתלות באילן כשעלה עליו למסוק זיתים, ולגדור תמרים ומסר נפשו עליו למיתה, שמא יפול מן הכבש או מן האילן".

4 כך מצינו במשנה במסכת מועד קטן (דף י"ד עמ' א') לפיה לדעת תנא קמא הבא ממדינת הים מותר לגלח בחול המועד ולדעת רבי יהודה אסור לו לגלח "מפני שיצא שלא ברשות". מבאר רש"י, שלא היה אנוס ולא יצא ברשות (=כהוראת) אחרים אלא ברצון עצמו. בהקשר זה מצינו בגמרא: אמר רבא: לשוט דברי הכל אסור (מבהיר רש"י: מפני ש"יצא שלא לצורך, ולא יצא אלא כדי לשוט בעולם ולראותו". על כן, משיצא שלא ברשות - אסור לו לגלח בחול המועד). למזונות - דברי הכל מותר (מבהיר רש"י: "שאין לו מזונות"), לפי שיצא באנוס. לא נחלקו אלא להרוויח (מבהיר רש"י: "שיש לו נכסים הרבה, ויוצא כדי להרוויח יותר"). מר מדמי ליה כ"לשוט" (המוגדר כיוצא שלא לצורך), ומר מדמי ליה כ"למזונות" (שיצא כדין ועל כן מותר לו לגלח במועד).

5. **במישור המעשי יש לברר** מהי מידת הסיכון אשר מותר לאדם להכניס עצמו אליה כדי להתפרנס? האם מותר לאדם להלך על חבל דק במרומי שחקים בלא רשת ביטחון תחתיו רק כדי להתפרנס?

6. הרב יחזקאל לנדא, בשו"ת "נודע ביהודה" (מהדורה תנינא, יורה דעה סימן י') נשאל האם מותר לאדם לערוך מסע ציד של חיות. מסקנתו היא כי הדבר אסור "שהרי כל העוסקים בזה צריכים להיכנס ביערות ולהכניס עצמם בסכנות גדולות במקום גדודי חיות והתורה ציוותה "ונשמרתם מאוד לנפשותיכם". עם זאת, פוסק ה"נודע ביהודה" כי מי שהוא עני ועוסק במלאכה זו למחייתו - הדבר מותר: "שכל מה שהוא לצורך מחייתו ופרנסתו אין ברירה והתורה אמרה "ואליו הוא נושא את נפשו", אבל מי שאין עיקר כוונתו למחייתו ומתאוות לבו הוא הולך אל מקום גדודי חיות ומכניס עצמו בסכנה הרי זה עובר על ונשמרתם מאוד".

בהקשר זה מתעוררים כמה וכמה קשיים:

(א) הדברים אינם משרטטים לכאורה גדר ברור: האם כל סיכון מותר בשל כל מצוקה כלכלית? בדברי ה"נודע ביהודה" מסויג ההיתר בשני תנאים: האחד כי מדובר באדם עני, והשני הוא כי הוא "עוסק במלאכה זו למחייתו". מה הדין כאשר עסקינן באדם שהוא לא כל כך עני עד שלא יהיה לו כדי מחייתו, או במי שיש לו גם עיסוק נוסף או מקור הכנסה נוסף? והאם לא מוטל על אדם זה לחפש פרנסה אחרת שבה לא יהיה חשוף לסיכון מקצועי שכזה? מה פירוש דברי ה"נודע ביהודה" כי "כל מה שהוא לצורך מחייתו ופרנסתו אין ברירה". לכאורה, לא מדובר במצב של עני שאם לא יצוד ימות מרעב, שהרי אילו זה היה המצב הרי שפשיטא כי עסקינן במצב של פיקוח נפש. ניכר מדברי ה"נודע ביהודה" כי היתר הציד לעני אינו נובע מגדרים של פיקוח נפש אלא מהיתר אחר של "הסתכנות לצורך פרנסה". מהו תוכנו ומהותו של היתר זה?

(ב) בדברי ה"נודע ביהודה" נוצרת לכאורה הבחנה בין אדם עני לבין אדם עשיר בנוגע להיתר לסכן חיים. הכיצד? וכי יתכן כי לעניין ערך החיים יהא הבדל בין חיים של עשיר לחיים של עני.

(ג) נעמיק את השאלה: פשיטא כי גם לעני שפרנסתו דחוקה אסור לחלל שבת. ושבת נדחית מפני פיקוח נפש. מדרג הערכים הוא אפוא ברור ולפיו: פיקוח נפש ניצב מעל לשבת, וממילא בוודאי ובוודאי שהוא ניצב מעל לערך של פרנסה. לפי מדרג ערכים זה המסקנה אמורה להיות כי בשביל פרנסה אסור יהא לסכן חיים שהם ברום המדרג הערכי. הכיצד

מותר אפוא לסכן חיים לצורך פרנסה כאשר מדובר באדם שזו דרך מחייתו?

7. הקושי העיוני האמור מחריף עת שאנו מעיינים במסכת מועד קטן (דף י"ד עמ' א') בה מצינו כי מי שאין לו מזונות - מותר לו לצאת להביא ממרחק לחמו ולשוט בלב ים לשם כך, ובעשותו כן הוא נחשב כאנוס. לעומת זאת, אסור לאדם להסתכן ולהפליג ללב ים "כדי לשוט בעולם ולראותו", ויש מחלוקת בגמרא ביחס לאדם "שיש לו נכסים הרבה, ויוצא כדי להרוויח יותר"⁵. כלומר, יש דעה בגמרא לפיה היתר ההסתכנות אינו רק ביחס למי שהוא עני ועוסק במלאכה זו למחייתו, וממירים הסתכנות זו אף לאדם עשיר שרק רוצה להרוויח עוד. ולכאורה, מה ההצדקה להתיר לסכן חיים אצל אדם שיש לו נכסים הרבה?

8. הרב משה פינשטיין בשו"ת "אגרות משה" (חושן משפט חלק א סימן קד) התייחס לשאלה האם מותר להתפרנס ממשחק זריקת הכדורים (שנקרא באל בלע"ז) שיש לחוש לסכנה כפי שאירע לאחר מכמה אלפים שנסתכן. הרב פינשטיין התיר זאת על בסיס דברי הגמרא במסכת בבא מציעא (דף קי"ב), המובאים לעיל, כי מותר לאדם להתפרנס מעליה לאילן גבוה "אף כשיש חשש סכנה לאופן רחוק". מכאן מסיק הרב פינשטיין כי גם כשיש חשש שיהרוג אחרים באופן רחוק כזה, מותר הדבר שכן אין הבדל בין אדם המסכן את חייו שלו לבין מי שמסכן את חיי זולתו.⁶ בהקשר זה נשאלות שוב שתי שאלות, האחת במישור העיוני והשנייה

8 כך מצינו במשנה במסכת מועד קטן (דף י"ד עמ' א') לפיה לדעת תנא קמא הבא ממדינת הים מותר לגלח בחול המועד ולדעת רבי יהודה אסור לו לגלח "מפני שיצא שלא ברשות". מבאר רש"י, שלא היה אנוס ולא יצא ברשות (=בהוראת) אחרים אלא ברצון עצמו. בהקשר זה מצינו בגמרא: "אמר רבא: לשוט דברי הכל אסור (מבהיר רש"י: מפני ש"יצא שלא לצורך, ולא יצא אלא כדי לשוט בעולם ולראותו". על כן, משיצא שלא ברשות - אסור לו לגלח בחול המועד). למזונות - דברי הכל מותר (מבהיר רש"י: "שאין לו מזונות"), לפי שיצא באנוס. לא נחלקו אלא להרוויח (מבהיר רש"י: "שיש לו נכסים הרבה, ויוצא כדי להרוויח יותר"). מר מדמי ליה כ"לשוט" (המוגדר כיוצא שלא לצורך), ומר מדמי ליה כ"למזונות" (שיוצא כדין ועל כן מותר לו לגלח במועד).

6 עם זאת, הרב פינשטיין מבהיר כי ההיתר לסכן את חיי הזולת בסכנה רחוקה שכזו יכול להיעשות רק "כשהאחר גם כן נכנס לזה ברצונו שהרי ודאי אין לו רשות להכניס אף בספק הרחוק כזה את אלו שלא ידעו או לא רצו להיכנס אף בספק רחוק כזה". כלומר, מותר לאדם להחליט החלטה מודעת כי הוא מסכן את עצמו סכנה רחוקה. אבל, אין היתר לסכן את הזולת אף בסכנה רחוקה - בלי שתתקבל הסכמה מודעת של הזולת לכך.

במישור המעשי. במישור העיוני נשאלת השאלה: הרי הכלל הוא לגבי פיקוח נפש כי אף ספק רחוק של פיקוח נפש ואחוזים בודדים של סיכוי להצלת חיים - רוחים שבת⁷. אם כן, איך יתכן כי סיכויי חיים אלו הדוחים שבת - נדחים בעצמם מפני צרכי פרנסה - שכמובן שאינה דוחה שבת? ובמישור המעשי נשאלת השאלה: עד כמה חייב הסיכון לחיי האדם להיות רחוק כדי שיותר לאדם לעשות מעשה זה לצורך פרנסה? הרב פינשטיין מתיר עיסוק שהסיכון בו הוא בגדר תופעה "שאיננה לאחד מכמה אלפים". ומה הדין במעשה הקורה לאחד מכמה עשרות? והאם יש מתאם בין רמת הסיכון לבין רמת המצוקה הכלכלית שבה שרוי אותו אדם?

9. הסבר מרהיב לדברים מצוי בביאורו של הרב אלחנן וסרמן ב"קובץ שיעורים" (על מסכת "כתובות" סימן קל"ו). הרב וסרמן מציין כי אמנם האדם חייב להימנע מלהכניס עצמו למצבי סכנה, בכל מצב שבידו להיזהר ולהימנע מהם, ואם לא ישמור את עצמו "הרי הוא מתחייב בנפשו ולא יהא משומר מן השמיים"⁸. אבל, כל פעולה המוגדרת כ"מנהג דרך ארץ" נחשבת למצב שבו הוא מעין אנוס - ונחשב כמי שאין בידו לשמור את עצמו ואז הוא נשמר מן השמיים.

10. ואכן, בשו"ת שם אריה סימן כ"ז מצוין כי ההיתר להסתכן לשם פרנסה שאוב מכך שמותר לאדם להסתכן: "בדבר שהוא מנהגו של עולם ודרך הכרח". כלומר, גדר ההיתר נעוץ בכך שמדובר בפעולות שהן בכלל "מנהגו

7 לעניין זה ראה תוספות מסכת יומא דף פה עמוד א דיבור המתחיל "ולפקח הגל אינו כן": "אומר ר"י שאין הולכים בפיקוח נפש אחר הרוב משום שכתוב (ויקרא י"ח) "וחי בהם" - ולא שימות בהם, שלא יוכל לבוא בשום ענין לידי מיתת ישראל". וראה תוספות במסכת נדה דף מ"ד עמ' ב' דיבור המתחיל "איהו מיית ברישא", כי יש לחלל שבת ולהציל ממפולת אדם גוסס שמוחו מרוצץ, אף שרק מיעוט גוססים נותרים בחיים, מפני שאין הולכים בפיקוח נפש אחר רוב.

8 דברי הרב וסרמן מיישבים גם את הקושי כיצד זה מותר לסכן חיים ולסמוך על כך שמן השמיים ירחמו? והרי במסכת עבודה זרה דף י"ח עמ' א' מצינו כי אמירה של "מן השמיים ירחמו" אינה מוגדרת כדברי טעם ואין לסמוך עליה. כך נאמר שם: "תנו רבנן: כשחלה רבי יוסי בן קיסמא, הלך רבי חנינא בן תרדיון לבקרו. אמר לו: חנינא אחי, אי אתה יודע שאומה זו מן השמים המליכה? שהחריבה את ביתו ושרפה את היכלו, והרגה את חסידיו ואבדה את טוביו, ועדיין היא קיימת, ואני שמעתי עליך שאתה יושב ועוסק בתורה ומקהיל קהילות ברבים וספר מונח לך בחיקך! אמר לו: מן השמים ירחמו. אמר לו: אני אומר לך דברים של טעם, ואתה אומר לי מן השמים ירחמו?".

של עולם". היתר זה ידוע הוא, ובגמרא מצינו כמה וכמה דוגמאות להיתר להסתכן בדברים שהם בגדר "דרך העולם" מחמת הכלל של "שומר פתאים ה'". ואכן, בהלכה מצינו (בשולחן ערוך אבן העזר סימן ע"ה סעיף ה') כי אדם יכול לכפות על אשתו לעלות עימו לארץ ישראל כאשר הדרך אינה כרוכה בסכנה, וההגדרה של סכנת הדרך מובאת שם ב"פתחי תשובה" (ס"ק ו' בשם המבי"ט¹⁰), כדרך אשר הסוחרים נמנעים מללכת בה. משמע כי הגדרת דרך כמסוכנת אינה נעשית לפי מידת ההסתברות לסיכון חיים, אלא המדרד הוא: האם דרך העולם היא ללכת בדרך זו כשסוחרים מבקשים ללכת לפרנסתם¹¹.

9 כך למשל במסכת עבודה זרה (דף ל' עמ' ב'): "תניא, רבי אליעזר אומר: אוכל אדם ענבים ותאנים בלילה ואינו חושש (שמא הטיל נחש את ארסו שם), משום שנאמר: (תהלים קטז) "שומר פתאים ה'". ברומה לכך מצינו במסכת נדה (דף לא עמוד א'): "תנא: המשמש מטתו ליום תשעים (מתחילת הריונה של אשתו) כאילו שופך דמים (כלומר, הדבר מסכן את הולד). מנא ידע? (מניין ידע האדם כי מלאו בדיוק תשעים ימים מתחילת ההריון?) אלא אמר אביי: משמש והולך, (תהלים קט"ז) ו"שומר פתאים ה'". הרי לנו שוב מציאות של סכנת חיים, ואדם מתעלם ממנה מכח הכלל של "שומר פתאים ה'". כמו כן, במסכת יבמות (דף ע"ב עמ' א') מצינו את רב רב פפא כי יש בשנה ימים מסוכנים שבהם אין למול ואין להקזיז דם. אולם, בימינו שהרבים רגילים לעשות פעולות אלה בלא חשש, מותר לעשות זאת שכן "שומר פתאים ה'". ובמסכת כתובות (דף ל"ט עמ' א') מצינו: "שלש נשים משמשות במוך (מבאר רש"י: "מותר להן לשמש במוך ואינן כמשחיתות זרע"). ואלו הן: קטנה, ומעוברת, ומניקה; קטנה - שמא תתעבר ותמות, מעוברת - שמא תעשה עוברה סנדל, מניקה - שמא תגמול את בנה; ... וחכמים אומרים: אחת זו ואחת זו משמשת כדרכה והולכת, ומן השמים ירחמו, משום שנאמר: (תהלים קט"ז) "שומר פתאים ה'!" כלומר, מותר לקטנה לשמש כדרכה ואין היא צריכה לנקוט באמצעי זהירות, שכן אין היא עושה דבר חריג אלא נוהגת כדרך העולם, וממילא "מן השמיים ירחמו", לנוכח הכלל של "שומר פתאים ה'".

10 שו"ת המבי"ט (חלק ב סימן רט"ז): "לעולם כל הדרכים הם בחזקת סכנה וצריכים להודות לה' כמו הולכי המדברות. אבל אינו מעכב את הכפיה לעלות אלא באותם הימים שיש סכנה ידועה בדרכים. אבל כשכל הסוחרים אינם נמנעים מללכת בדרכים גם איש ואשתו יכולים לכוף זה את זה".

11 כמו כן מצינו ב"מגן אברהם" (אורח חיים סימן שט"ז ס"ק כ"ג) כי בשבת מותר להמית נחש ועקרב משום פיקוח נפש, אך אין היתר להמית עכביש, שכן דרך העולם היא לחשוש מנחש ועקרב ואילו עכביש על פי רוב אינו ארסי. ולכאורה, מדוע אין חשש רחוק מגדיר את הפעולה כפיקוח נפש? הן לגבי מפולת הכלל הוא כי כאשר יש 99% שהאיש מת ורק 1% שהוא חי - הרי שפיקוח נפש דוחה שבת, ואין הולכים בפיקוח נפש אחר הרוב. מדוע אפוא עכביש אשר 99% שאינו ארסי, חל איסור להרגו בשבת, תוך שהולכים אחר הרוב ולא חוששים למיעוט שמדובר בסכנת חיים? אין זאת אלא שהמבחן אינו מתמיט, והשאלה אינה מה מידת הסיכון, אלא הכלל הוא כי דבר שאנשים מגדירים אותו כמסוכן

11. בהתאם לכך מצינו כי פוסקים רבים מתירים להסתכן לגבי מקרים המוגדרים כ"דרך העולם". כך למשל הרב משה פינשטיין בשו"ת אגרות משה (חושן משפט חלק ב' סימן ע"ו) התייחס לעישון ופסק כי מכיוון שיש הרבה אנשים שהדבר לא הרע את בריאותם¹², אין בזה איסור, וכמו כל דבר שהרבים עושים אותו חל לגביו הכלל של "שומר הפתאים ה"¹³. בהקשר זה מעניין הוא ההיתר לעשן - לצורך פרנסה כדרך לקרוב ללכבות ושיווק, המובא ע"י הרב מרדכי רבינוביץ: "ושמענו עוד היתר מאדם גדול שאוסר את העישון מטעמי בריאות .. אך לסוחר אחד בארה"ב שהוא סוכן למכירות התיר לעשן מכיוון שהנהוג הוא במיוחד בארה"ב שכדי להתחיל לשוחח עם הקונה על טיב סחורתו וכדו' מציע הוא סיגריה, ואחרי שיש קירוב ללכבות קל יותר להשפיע על המכירה. אז לעשן בשעה זו גם מותר לפי דבריו, כי יתן נפשו בעד לחמו, וכמו שכתוב "ואליו הוא נושא את נפשו... וכנראה משמע שהתורה גילתה שכך דרכו של עולם לעלות לפעמים בכבש

- יש לגביו דין של פיקוח נפש, ומה שאינו מוגדר כדעת הבריות כמסוכן לא חל לגביו הכלל של פיקוח נפש. מפולת מוגדרת ע"י רוב האנשים כסכנת חיים, ואילו עכביש אינו מוגדר כך. ההגדרה נובעת אפוא מדרך הילוכן של הבריות.

12 הרב פינשטיין מציין כי עישון הוא דבר שאדם עושה להנאתו ולא צורך קיומי אך מי שהתרגל לכך סובל מהעדרו. כמו כן ציין כי על אף שאנו נתקלים במקרים רבים של סרטן הגרון והריאה אצל מעשנים, הדבר מותר כי מדובר במיעוט. ובלשונו: "אף שמעלת כבודו ראה הרבה חולים - שהוא רופא ונמצא בבית החולים ורואה כמעט בכל יום חולים בסרטן הריאה והגרון וגם באיברים אחרים שנמצאו יותר באלו שמעשנים סיגריות, וכן הוא גם בשאר בתי חולים, מ"מ ודאי כל החולים הנמצאים בבתי החולים וגם בצירוף אלו שלא באו לבתי החולים הוא מיעוט לגבי אלו דעלמא שנמצאו בבתייהם שלא נחלו כלל, ובחשש כזה אמרינן שומר פתאים ה"."

13 מעניין הדבר כי מספר חודשים לאחר מכן ניתנה תשובתו של הרב אליעזר יהודה וילדנברג בשו"ת ציץ אליעזר (חלק ט"ו, סימן ל"ט) לפיה תוארו כפניו הסכנות הטמונות בעישון ופסק: "לאור זה נראה ברור ללא צל של ספק כי אין מקום להתברך בלב (כפי שאחרים רוצים לומר כן) ולהורות כי היות והעישון רבים דשים בו אם כן יש להחיל על זה המאמר חז"ל בכמה מקומות על מנהג עולם במקום שיש לחוש לסכנה, שפסקו פסקם ואמרו: והאידינא דרשו בו רבים שומר פתאים ה'. דלא אמרו כן אלא במקומות דלא נתגלה סכנתם, והמציאות לא הראתה על היפוכו של דבר, ואדרבא ראו שרבים וכן שלימים עברו ולא ניזוקו... אבל בכגון הנידון שלפנינו אשר בעיקר בעשרות השנים האחרונות לאור המחקרים המדעיים והרפואיים השונים נתגלו בממדים מבהילים הזיקי הגוף המרובים והמסוכנים אשר העישון גורם בכנפיו, והתודעה הזאת גם יצאה כבר טבעה בעולם עד כדי כך שבכמה מדינות גדולות ועצומות יצא החוק מאת ממשלותיהם על חובת ציין אוהרה על כל חפיסת סיגריות האומרת הרופא הממשלתי הראשי מזהיר את המעשנים שהעישון מסכן את בריאותם ומזיק לה.... אם כן בודאי ובודאי שאבסורדי הוא להעלים עין מכל זה ולהפסיד כלאחד יד ולומר כי גם על כגון זה נאמר שומר פתאים ה"."

ולהיתלות באילן בשביל כסף הפרנסה¹⁴.

12. האדמו"ר מסוכאטשוב, בשו"ת אבני נזר (יורה דעה, חלק ב' סימן רס"ד אות ד') דן במקרה של אישה שיש לה סכנה להרטיב את אוזנה ועם זאת התיר לה לטבול במקווה ולהכניס עצמה לסכנה כדי שלא תתגרש מבעלה. משמע כי מותר לאדם להכניס עצמו לסכנה מסוימת כדי שלא לשבש את מהלך חייו ואורחותיו. בדומה לכך מצינו שורה של פסקי הלכה של הרב שלמה זלמן אויערבאך שהתיר לאדם ליטול סיכון ולעשות מעשים שהם בגדר "דרך העולם" מכח הכלל של "שומר פתאים ה'". כך פסק הגרש"ז אויערבאך (בשו"ת מנחת שלמה חלק א סימן ז') כי מותר לאדם להסתכן וללחום בגנב לשם הצלת ממונו, כיוון שזה דרך העולם - וממילא חל הכלל של "שומר פתאים ה'".¹⁵ כמו כן, פסק הגרש"ז אויערבאך (שו"ת מנחת שלמה תנינא (ב - ג) סימן פו) כי מותר להשקיט יסורים של אדם על אף שמדובר בתרופה המזיקה לבריאותו של החולה ועלולה לקרב את קיצו ולסכן את חייו, שכן מצינו בש"ס בכמה מקומות על הרבה דברים שהם ממש קרוב לסכנה ולמרות זאת כיון שנהג הציבור לעשותם, אומרים אנו כי "שומר פתאים ד'" והדבר מותר. ממילא "כיון שדרך של כל החולים הוא בכך יתכן ששיך שפיר לומר דבר זה גם במקרה זה וצריכים להשקיט הכאבים". הגרש"ז אויערבאך גם פסק להלכה (שו"ת מנחת שלמה חלק ב' סימן פ"ג) כי "יש אשר נשים מכניסות עצמן לספק סכנה של הריון רק בגלל רצון חזק לילד ואין מוחין בהן, אף שמצד הדין מותרות הן למנוע את ההריון". ההגדרה של פעולה כמסוכנת לעניין חילול שבת - תלויה לדברי הרב אורבך - בדעת הבריות ונוהגם, וכך ציין (שו"ת מנחת שלמה, מהדורא תנינא חלקים ב - ג, סימן לז): "עיקר הדבר מה נקרא ספק פיקוח נפש ומה לא, ועד איפה הוא הגבול, גם אנכי בעניי הסתפקתי רבות בזה, אלא שמצד הסברה נראה לעניות דעתי שכל שדרך רוב בני אדם לברוח מזה כבורח מפני הסכנה הרי זה נחשב כספק פקוח נפש ונאמר ביחס לכך "וחי בהם" ולא שימות בהם, אבל אם אין רוב בני אדם נבהלים ומפחדים מזה אין

14 הרב מרדכי רבינוביץ, בספר "מעלה עשן" בעמ' 34.

15 ובלשונו של הרב אויערבאך: "כאשר בא גנב במחתרת ובעל הבית מסופק אם יצליח להתגבר ולהרוג את הגנב - צריך לכאורה בעל הבית לתת את כל אשר לו כעד נפשו ולא להכניס עצמו בספק סכנה. אולם, אפשר שכדי שלא יתרכו גנבים ופורצים, כמו שמותר לציבור להסתכן במלחמת רשות כך רשאי כל יחיד לעמוד על ממונו אף אם מכניס עצמו בכך לספק סכנה, וגם כיון שדרך העולם בכך אפשר, שהרי זה דומה למה שאמרו חז"ל בכמה מקומות על ספק סכנה כי שומר פתאים ה'".

זה נחשב סכנה¹⁶.

13. הרב וולדנברג בשו"ת ציץ אליעזר (חלק י סימן כה פרק כ"ג), דן בשאלה האם צריך לברך הגומל אדם שעבר ניתוח מרצונו, שבו הוציאו ממנו אבר פנימי שהתנדב לשם השתלה בגופו של אחר. אכן, בדרך כלל כשעוברים ניתוח ומתרפאים צריכים לברך ברכת הגומל. אך צד הספק נובע מכך שאותו אדם הכניס את עצמו ברצונו לידי סכנה. בהקשר זה מציין הרב וולדנברג כי לכאורה זהו המצב ביחס להולכי מדבריות ועוברי ימים המברכים הגומל על אף שהם מכניסים את עצמם ברצונם הטוב לידי סכנה. אולם, אין הדברים דומים, שכן יציאה לדרך נחשבת לדרך של עולם וכאמצעי קיום וממילא אין בה כדי להיאסר מכוח הדין של "מכניס עצמו לכלל סכנה"¹⁷.

14. בהתאם לכך נראה כי ההיתר של הסתכנות לצרכי פרנסה אינו נובע מכך שאם הדבר משרת את פרנסתו של אדם - הרי שהוא דוחה פיקוח נפש ומתיר להסתכן. דבר שכזה לא יתכן שהרי פרנסה לא דוחה שבת, ושבת נדחית מפני פיקוח נפש, וממילא ברור שפיקוח נפש לא נדחה מפני פרנסה. אלא, גדר הדברים הוא כי מעשים שאנשים עושים לשם פרנסה הם מעשים שמקובל לעשותם על פי דרך העולם. ומה שדרכו של עולם לעשותו לא מוגדר מלכתחילה כסיכון שיש להישמר מפניו.

15. הגיונם של דברים הוא לכאורה כי הדין של "ונשמרתם לנפשותיכם" נופל בגדר חובת ההשתדלות הכללית של אדם. ברי כי גורלו של אדם נקבע ע"י הקב"ה בהתאם לכללים של שכר ועונש. ברם, שהאדם מחויב לעשות

16 על בסיס זה פסק הרב אויערבאך כי בתחנה לעזרה ראשונה בעיר מותר לחלל בה שבת במלאכות דאורייתא כדי להיות מוכן לכל צרה שלא תבוא, וזאת לאור פסקו של רבי עקיבא איגר (שו"ת רבי עקיבא איגר סימן ס') כי יש להגדיר מצב סכנה הדוחה שבת אף כאשר הסיכון להתפתחות סכנה הוא אחד מני אלף, כל עוד שהרכים חוששים מפניו.

17 ובלשונו של הרב וולדנברג: "דרכו של עולם כן, להיות עוברי ימים והולכי מדבריות לצרכי האדם ופרנסתו, והכרחי זה לקיום העולם, לכן לא נקרא זה כמכניס את עצמו לסכנה שלא לצורך (ושלא לצורך פרנסה וצרכים חיוניים אסור באמת לאדם להכניס את עצמו בסכנה להלך במקום גודרי חיות וכדומה) ולכן צריכים העוברים במקומות הנ"ל לברך ברכת הגומל, מה שאין כן בהתמסרות לכיצוע ניתוח כנ"ל שאינו לצרכו של המנותח כלל ואדרבה גורע מבריאות גופו, ועפ"י דין אין עליו כל חיוב לכך, ואדרבה ישנה שאלה אם אפילו מותר לו להכניס את עצמו בספק סכנה כזאת, או בהחסרת אבר ממנו, לשם הצלת חברו, בכל כגון אלו יש להסתפק אם כשמתרפא צריך לברך הגומל על שנתרפא מניתוח שגרם לו בעצמו וברצונו הטוב".

השתדלות טבעית בבחינת "וברכתיך בכל אשר - תעשה". ובבחינת "בזעת אפיך תאכל לחם". על האדם מוטל אפוא לעשות מעשה ולהכין את הכלים הגשמיים לקבלת הברכה האלוקית, כאשר האדם רק משתדל - והקב"ה שולח לו את ברכתו וקובע את גורלו. האדם רק משתדל - אך לא קובע דבר. התוצאות - אינן בידי אדם אלא בידי שמיים, ואף אין קשר סיבתי מוכרח בין השתדלות לבין תוצאה. כך ביחס לפרנסתו של אדם - וכך מקל וחומר ביחס לחייו של אדם! מהכרה זו נובע בראש ובראשונה כי האדם יכול וצריך למעט במעשי ההשתדלות הטבעית שלו, וכן לחוש במנוחת הנפש, שהרי מעשיו או מחדליו לא יגרמו ממילא מאומה¹⁸. לאור נקודת השקפה יסודית זו כי האדם אינו פועל אלא רק משתדל, מובנים דבריו של הרב וסרמן, כי גם החיוב של אדם לשמור על חייו, הנלמדת מן הפסוק (דברים ד' ט"ו) "ונשמרתם מאוד לנפשותיכם" הוא בבחינת גזירה שמוטל על אדם לקיים במידה ראויה, ואל לו לחשוש חששות שרוב הציבור אינו חושש להם. חששות אלה משמעם כי האדם מאמין כי מעשיו הם הקובעים ומכריעים את גורלו, והוא מחויב להאמין כאמור כי הוא רק משתדל אך לא קובע דבר. משמכיר האדם בכך שלא בו תלויים הדברים, הוא מבין כי עליו לעשות רק מעשים סבירים, שהם בגדר דרך העולם ולא מעבר לכך¹⁹. על כן, מקום שבו אין ציווי להשתדל אל לו לאדם לחשוש וממילא חל הכלל של "שומר פתאים ה'". דהיינו, כי יש לסמוך על ה' השומר על נפשם של

18 הרב משה חיים לוצאטו, ב"מסילת ישרים" (פרק כ"א) מבהיר כי חובת ההשתדלות נובעת מן הגזירה העליונה של "בזיעת אפיך תאכל לחם". "והרי זה כמס שפורע כל המין האנושי אשר אין להימלט ממנו...". מן הדימוי של ההשתדלות למס, מסיק ה"מסילת ישרים" כי על האדם למעט בהשתדלותו ולא יעלה על הדעת כי יתנדב לשלם מס מעבר למחויב.

19 עמדתי על כך בספרי על בטחון והשתדלות, (אברהם וינרוט, בטחון והשתדלות הוצאת פלדהיים תשס"ז), פרק ט'. שם הבהרתי כי אם האדם סבור כי מעשיו שלו הם הקובעים, הוא עלול להיות כפייתי מאוד ביחס לעבודתו. הוא עלול להיסחף לחלוטין בקביעת סדרי יומו בלא להתיר בהם רגע ללימוד תורה, תוך שהוא מקדיש עצמו לעמלו באופן התופש את כל מרחבי הווייתו, בלא שיור ובלא סייג. לעומת זאת, מי שחדרה אל ליבו ההכרה כי עמל וטורח הם רק אמצעי של השתדלות שעליו גזרה ההשגחה, אך ההצלחה וההישג נובעים ממקור עליון ואינם פועל יוצא ישיר ממעשי השתדלותו הטבעית, מסוגל להיות חיים עם שאר רוח ולהקדיש מעיתותיו ללימוד תורה. הכרה זו גם מלמדת כי אין כל תכלית לאדם בניסיון לקדם את מטרותיו באמצעות מעשים שכרוך בהם חטא, וגניבה או לשון הרע לא רק שהינם עבירה חמורה אלא שבהגדרה אין בהם כדי לסייע, שהרי כל מה שמוטל על האדם לעשות הוא - השתדלות בהתאם לגזירת ההשגחה העליונה, ברם, שברור כי מעשי חטא הם מחוץ לגדר ההשתדלות שהוטלה עליו.

הנוהגים בתמימות ובדרך הילוכם הרגיל²⁰.

16. מוטל אפוא על אדם לעשות את ההשתדלות הראויה מצידו כדי לשמור על שלמות חייו – בIODעין כי מה שמעבר להשתדלות סבירה חורג מחובת ההשתדלות המוטלת עליו. ממילא, הדין של "ונשמרתם מאוד לנפשותיכם" מטיל על אדם חובה להישמר מסכנות אשר הציבור בכללותו רואה בהם סכנה ונשמר מהם. אבל, סכנות שהציבור בכללותו אינו חושש להן, ולא מקובל לעשות מעשי השתדלות להישמר מהן אינן מוגדרות כחלק מן ההשתדלות הטבעית המוטלת על האדם ואינן בגדר מעשים סבירים שמוטל על אדם לעשותם – אין האדם מחויב להישמר מהן.

17. הגדרת החיוב להישמר מפני סכנות כנופל לגדר ההשתדלות הכללית של האדם, מביאה לחידוש ולתוצאה הלכתית חשובה כדלהלן: בניגוד לשאר המצוות שגדרי חיוביהם אחידים, ואין לתת תורת כל אחד ואחד בידו, הרי שחובת ההשתדלות היא דבר אינדיווידואלי. השתדלות המספיקה לאחד אינה מספיקה לאחר, ולהיפך דבר המחויב אצל אחד הוא בגדר אסור אצל אחר שהינו בעל אמונה עמוקה יותר²¹. בהתאם לכך נמצא כי ההגדרה של סכנה לעניין פרנסה – אינה אובייקטיבית ומשתנה מאדם לזולתו²². בהתאם לכך

20 דברים דומים מציינו ב"משנה ברורה" (סימן שכ"ט ס"ק י"ט) כי כשם שאין אדם מחויב להכניס עצמו לסכנה כדי להציל את חברו, שכן חייו קודמים לחיי חברו, כך גם במקרה של "ספק סכנה גם כן עדיף ספקו שלו מודאי של חברו". עם זאת ה"משנה ברורה" מסיים את פסקו שם, כי החשש של אדם להסתכן בסכנת חיים חייב להיות מוחשי וסביר, ואין הוא רשאי לנקוט בזהירות מופלגת גרידא בחששות שיביאוהו להימנע מהצלת חיי זולתו, ובלשונו: "צריך לשקול הדברים היטב אם יש בו ספק סכנה ולא לדקדק ביותר, כאותה שאמרו: המדקדק עצמו בכך בא לידי כך".

21 לעניין זה ראה בהרחבה אברהם וינרוט, בטחון והשתדלות (הוצאת פלדהיים, תשס"ו), בעיקר פרקים ד, ה ו- ט.

22 חובת הביטחון בה' היא בגדר חובה עם גדרים אינדיווידואליים. כלל, בכל מצווה ומצווה דין אחד הוא לכל אדם, וקל שבקלים חייב במצווה בדיוק כמשה רבנו. ברם, שונה הוא הדין ביחס למידת הביטחון בה' והחיוב בהשתדלות, שכן בהקשר זה גדרי החיוב המוטל על כל אדם הם אישיים לחלוטין ונגזרים מדרגתו הרוחנית של אותו אדם. לגבי יוסף הצדיק, פניה אל שר המשקים כי יזכירו בפני פרעה, מהווה חריגה ממידת הביטחון הנדרשת ממנו, על אף שאצל האדם הרגיל מן הישוב זו פעולת השתדלות ברורה ונדרשת. בעניין זה ראה בראשית רבה (פרשה פט אותיות ב-ג) על הפסוק "ודבר שפתים אך למחסור" (משלי יד, כג), כי יש מקרים שבהם השתדלות טבעית מהווה חסרון בביטחון בה' והיא גורעת ע"י כך מישועת האדם ומעכבת אותה. כדוגמא לכך מציין המדרש את יוסף

מובן כי גם לגבי הסתכנות בשביל פרנסה - יהא הקו המנחה כי תכונתו של אדם היא שמנחה אותו כיצד ואיך היא ההשתדלות הראויה לו וכפי הנחיתה לבו זוהי אכן דרגתו²³.

18. מי שמבקש לסכן את חייו לשם השגת פרנסתו מצוי בדרגה אישית נמוכה מבחינת אמונה ובטחון בה', שהרי סבור הוא כי בלי שיעשה פעולות מרחיקות לכת לא יוכל להתפרנס. אדם זה המדוחק מן הדרגה הראויה של בטחון בה', מצווה אפוא בהשתדלות טבעית מרובה יותר. השתדלות מרובה כוללת לעיתים מסעות אל מעבר לים הכרוכות בסיכון חיים, אולם אצל אדם זה המצוי בדרגה אמונית נמוכה, מסעות אלו הינם צורך קיומי וממילא

המבקש משר המשקים (בראשית מ, יד): "כי אם זכרתני איתך כאשר ייטב לך ועשית נא עימדי חסד והזכרתני אל פרעה והוצאתני מן הבית הזה". המדרש מציין בהקשר זה את הפסוק בתהילים (מ, ה): "אשרי הגבר אשר שם ה' מבטחו" - זה יוסף (המגלם בהוויתו את הבטחון המוחלט בקב"ה), 'ולא פנה אל רהבים' - ע"י שאמר לשם המשקים 'זכרתני' 'הזכרתני' נתווסף לו שתי שנים". הרב ישראל מסלנט בספרו "אבן ישראל" (דרוש ג' בדיבור המתחיל "יישוב שני מדרשים המדברים בעניין ביטחון") מבהיר בהקשר זה כי נוצרה תרעומת מסוימת כלפי יוסף, בבחינת דקדוק עם הצדיקים כחוט השערה, שכן יוסף עשה השתדלות טבעית, בהתאם למידת הביטחון הנוהגת ביחס לכלל ההמון. ברם, שיוסף היה מיחירי הסגולה שמהם מצופה היה כי ינהג על פי מידת ביטחון בה' שאין עימה אף השתדלות טבעית בסיסית שכזו. הנה כי כן, מידה אחרת נוהגת ביחס ליחירי סגולה מזו הנוהגת לגבי כלל הציבור בנוגע לחובת ההשתדלות הטבעית. נקודת האיזון בין ביטחון בה' לבין הצורך בהשתדלות טבעית שונה מאדם לאדם, וניצבת במקום שבו יחוש אותו אדם במקרה של אי הצלחה, כי הדבר נבע מכך שמיעט בהשתדלות. כך למשל מבהיר הרב דסלר בספרו "מכתב מאלהיו" (חלק ג' עמ' 174) כי גישה לפיה אדם שם את כל יתרונו בה' ונמנע כליל מהשתדלות טבעית, עלולה להסתיים במקרה של אכזבה, בפגיעה חמורה יותר באמונתו של האדם ובביטחונו באלוקיו. על כן, חייב האדם לעשות לעצמו חשבון נפש מדוקדק, האם הגיע למצב שבו לא יתחרט לאחר מכן על אי עשיה מספקת ויאשים את עצמו במקרה של אי השגת התוצאה המיוחלת, כאילו בעשיה זו שממנה נמנעה היתה תלוי תוצאת הדבר. נקודת איזון זו היא אישית והיא תלויה גם בהגדרת האדם את הדרוש לו לפרנסתו ושונה אצל כל אדם ואדם, לפי נסיבותיו האישיות, טבעו ודרגתו הרוחנית. ואכן, גם לגבי סיכון חיים לצורך קיום מצוות מצינו הבחנה בין כל איש ישראל לבין יחירי סגולה, שמידת הבטחון שלהם - מיוחדת היא ונעלה. לעניין זה ראה רבינו יונה ב"שערי העבודה" אות נ"א "ואף כי אמרו חז"ל לא ניתנה תורה למלאכי השרת כונתם על המון ישראל. אבל העובד השלם דומה למלאך ה' צבאות ועושה המצוות בשלימות ומוטר נפשו עליה לקיימה בכל זמן חיובה כענין דניאל על התפילה חנניה מישאל ועזריה על ההשתחויה לצלם פפוס ולוליינוס על כלי זכוכית רבי עקיבא שהיה חבוש בבית האמורים והיו נותנים לו מים במרה וכו'".

חל הכלל של "שומר פתאים ה'" והדבר מותר²⁴.

19. בהתאם לכך נמצא כי במקרי גבול, שבהם יש אנשים מוגי לב החוששים מפעולה מסוימת ויש אנשים אמיצים שלא יחשיבו זאת לסיכון כלל – ההכרעה תהא אינדיוידואלית, על פי טבעו ואורח חייו של האדם הנדון. ואכן, הרב משה פינשטיין בשו"ת "אגרות משה" (אורח חיים חלק א סימן קכ"ז) מציין כי הגדרת מעשה כמסוכן תלויה אינדיוידואלית באדם שבפנינו. יש איש שטבעו אמיץ לב והוא אינו מחשיב מעשים מסוימים למסוכנים, ויש אנשים מוגי הלב המחשיבים מצבים אלה עצמם לסכנה ועל כן מותר להם לחלל שבת במצבים אלו עצמם. על כן, כאשר נשאלת השאלה האם לפרוש משיירה של עוברי דרכים ולהישאר לבד כדי לא לחלל שבת, התשובה תלויה בדעת כל אחד בעצמו. זהו מקרה גבולי. מוגי לב החשים כי זהו מצב סכנה לא יעזו להישאר לבד בדרך, ועל כן אסור להם לצאת לדרך שכזו שבה יאלצו לפי טבעם לחלל שבת. לעומת זאת, אדם אמיץ רשאי לצאת לדרך מלכתחילה ביודעו בעצמו כי בהגיע השבת הוא יישאר במקום לבדו, בלא שהדבר יחשב כהסתכנות אסורה מצירו, שהרי הרבה אנשים אין מחשיבים מצב זה מלכתחילה לסכנה.

20. המורם מן הדברים הוא אפוא, כי גדר ההיתר להסתכן לצורך פרנסה הוא לעשות מעשים שדרך הבריות היא לעשותם, שכן פעולה שכזו אינה נכללת בגדר ההשתדלות הטבעית המוטלת על האדם, ואילו הדין של "ונשמרתם לנפשותיכם" מטיל חיובים שהם בגדר ההשתדלות הטבעית המוטלת על האדם. לעומת זאת, כל פעולה שהיא יוצאת דופן ברמת הסיכון שלה ואינה מקובלת – לא תותר – גם לא לצרכי פרנסה. ביחס לפעולות גבוליות, שאנשים רבים עושים אותם – אך אחרים נמנעים וחוששים מהם, ההכרעה תהא אינדיוידואלית. במקרים גבוליים אלו מוטל על אדם ללכת לפי אופיו וטבעו, בהתאם לדרך הילוכו הטבעי ואורח חייו.

24 אדרבה, חשש מפני סכנות אלה יעמוד בניגוד לחובת הביטחון החל על אדם זה שאינו חושש להסתכן לצרכי פרנסתו.

לשון הרע

